



1. Plattegrond van de H. Augustinusparochie te Breda met daarop aangegeven de tien parochiekerken. Oranje: de nog steeds functionerende kerken. Groen: kerkgebouwen die een andere functie hebben gekregen. Zwart: afgebroken kerken. De Lucaskerk in de Haagse Beemden wordt gehoord van de Protestantse Gemeente Breda. (kaart gemaakt met MapHub)

Van negen parochies naar één parochie

De fusieprocessen achter de totstandkoming van de H. Augustinusparochie in Breda (1968-2013)

door

Frans Gooskens

Inleiding

Op 1 juli 2013 wordt de H. Augustinusparochie opgericht in Breda. Dit gebeurt door de samenvoeging van de Michaëlpargochie in Breda-Oost, de Willibrordusparochie te Teteringen, de Bethlehempargochie in de Haagse Beemden en de parochie Breda-Noord.¹ Als je verder teruggaat in de tijd zijn het eigenlijk negen afzonderlijke parochies die allemaal hun DNA hebben ingebracht in de nieuwe organisatie. Dit artikel beschrijft de verschillende fusies en samenwerkingen (en soms het gebrek aan samenwerking) vooral vanuit het gezichtspunt van de parochies. Hoe keken zij aan tegen de fusies en hoe was het samenspel met het bisdom Breda?

Aanleiding om dit onderzoek op te pakken is mijn eigen rol in het geheel. Tussen 1998 en 2002 was ik vicevoorzitter van het bestuur van de parochie Breda-Oost. Er bestond toen een paar jaar een formele samenwerking met de Willibrordusparochie in Teteringen. Eén van mijn hoofdtaken was deze samenwerking in goede banen te leiden. Maar omdat ik maar een viertal jaar actief ben geweest en daarna weer gewoon parochiaan werd, miste ik het zicht op het hele bestuurlijke spel rondom de parochiefusies. Terwijl ik zelf al had gemerkt hoeveel tijd en energie er kan zitten in het uitbouwen van een samenwerking met een parochie die een heel andere cultuur heeft.

Dank aan het bestuur van de Augustinusparochie voor de toegang tot de recente archieven.

Eerder verschenen onderzoek

In het jaarboek *De Oranjeboom* zijn er eerder twee studies verschenen over de situatie van de katholieke kerk in Breda. Daar is eerst de publicatie van Hans de Jong over het parochieleven in Breda in de periode van 1853 tot 2001. De Jong geeft een breder beeld van de ontwikkeling van parochies en geeft summier wat gegevens over de samenwerkingsverbanden en de fusiebeweging van parochies.² Daarnaast is er het artikel van Peter van de Steenoven over de ontkerkelijking en ontzuiling vanaf 1950. Hij beschrijft het teruglopende kerkbezoek, dat al inzet in de jaren vijftig. Hij heeft verder oog voor de vermindering van de maatschappelijke invloed van de katholieke kerk in Breda. Terecht stipt hij aan dat de teruggang van 27 parochies in 1959 naar 9 stuks in 2007 niet alleen te maken had met de afname van het aantal gelovigen, maar zeker ook met het gebrek aan priesters.³

Naast de Oranjeboomartikelen is er het geschiedwerk van het bisdom Breda (*Gaandeweg aaneengesmeed*) onder redactie van Jan Jacobs.⁴ Dit boek geeft een goed overzicht van alle historische ontwikkelingen, maar dan vooral vanuit het gezichtspunt van personen met een kerkelijke functie binnen het bisdom. Dus veel over clerici, maar weinig direct over parochies. Een diepgaand historisch onderzoek naar parochiefusies in en rond Breda heeft dus nog niet plaatsgevonden.

Voor Nijmegen is er wel onderzoek gedaan. Lieke Hoenselaar rondde haar studie theologie af met een scriptie over het fusieproces van drie Nijmeegse parochies tussen 2006 en 2009.⁵ Zij kijkt vooral naar de cultuurverschillen tussen de parochies. Haar bronnen zijn vooral interviews om zo te weten te komen hoe de parochianen de fusie hebben beleefd.

| Het bisdom Breda en de Bredase parochies

Parochies, priesters en bisdom vormen een drie-eenheid. Het bisdom leidt de priesters op en bij hun wijding beloven ze gehoorzaamheid aan de bisschop. De pastoor-priester bestuurt namens de bisschop de parochie en is uit hoofde van zijn functie voorzitter van het parochiebestuur.⁶ Drie belangrijke sacramenten – eucharistie (wijden, ‘consacreran’, van de hostie), de biecht en de ziekenzalving – zijn voorbehouden aan de priester. Het bisdom zorgt voor hun opleiding aan een seminarie, maar de scholing kan ook plaatsvinden aan een erkende theologische faculteit.

De bisschop delegeert de begeleiding van de parochies aan dekenen, die ieder een dekenaat aansturen. In 1970 telt het bisdom Breda zes dekenaten, waaronder het dekenaat Breda. In het jaar 2000 zal bisschop Muskens dit aantal terugbrengen naar drie dekenaten. Breda valt dan onder het dekenaat De Baronie.⁷



Het bisdom Breda telt in de jaren zestig van de twintigste eeuw 172 parochies. De bisschop heeft dan 482 priesters tot zijn beschikking die kunnen optreden als pastoor of als kapelaan.⁸ De kapelaan assisteert de pastoor bij de zielzorg. Daarnaast werken in de parochies diakens. Dit zijn altijd mannen, maar ze mogen gehuwd zijn. Door hun wijding krijgen ze het recht te dopen en huwelijken te sluiten en ze mogen voorgaan in vieringen zonder eucharistie. Tenslotte zijn er nog de pastoraal werkers, die ook van het vrouwelijke geslacht mogen zijn. Zij verrichten vooral niet-liturgische taken.

Vooral de werving van nieuwe priesters wordt meer en meer de achilleshiel van de katholieke kerk. Ook het bisdom Breda kan zich hieraan niet onttrekken. Al rond het jaar 1930 beginnen de aanmeldingen voor het kleinseminarie – een gymnasium dat opleidt voor toelating tot wat destijds het 'grootseminarie' werd genoemd – te stagneren en al vanaf 1924 loopt het aantal uitvallers op. Weet in de periode 1920-1924 bijna 60% van de kleinseminariestudenten de priesterwijding te halen, dan zakt de vijf jaar daarop terug naar 43%. Richting 1940 daalt het percentage verder naar 39%.

J.J. Dellepoort, docent aan seminarie IJpelaar en auteur van een dissertatie over priesterroepingen, ziet al in de jaren dertig een teruggang van kerkelijk leven.⁹ Door de economische crisis kunnen gezinnen de kosten van het seminarie niet meer betalen en worden gezinnen volgens hem gedemoraliseerd. Echtscheidingen nemen toe, katholieke gezinnen krijgen minder kinderen en in de steden is sprake van geloofsverval. De kleinseminaries krijgen bovendien concurrentie uit eigen hoek vanuit katholieke middelbare scholen. Na hun afstuderen staan volgens Dellepoort priesters te ver weg van de wereld van de leken en hebben de priesters hun 'magisch prestige' verloren. Tenslotte zijn de docenten (professoren) op de seminaries vaak niet academisch opgeleid en is het curriculum smal te noemen.

2. Studenten en docenten van kleinseminarie IJpelaar in 1943. Midden in de voorste rij: bisschop Hopmans. Het kleinseminarie is de voornaamste aanvoerroute van nieuwe priesterstudenten. Vanaf 1924 neemt het aantal uitvallers toe en gaat de aanvoer naar het seminarie stagneren. (SAB, Fotopersbureau Het Zuiden, 20130550)



Het bisdom Breda krijgt na de Tweede Wereldoorlog te maken met een teruggang van het aantal priesterwijdingen. Voor de oorlog heeft het seminarie in Hoeven nog tachtig studenten, maar dat daalt naar vijftig na 1945. In de jaren erna wordt het alleen maar minder. Een voorname oorzaak van de terugloop is de verminderde populariteit van het kleinseminarie als toeleverancier van het gewone seminarie. Seminarist Carl van Boxel, die tussen 1959 en 1965 in Hoeven studeert en leeft, weet nog dat al zijn jaargenoten op één na van Ijpelaar komen.¹⁰ Vanaf 1964 is er een absolute teruggang in aanmeldingen en daarna gaat het snel want in 1969 sluit het kleinseminarie Ijpelaar. Tussen 1967 en 1981 worden er in het bisdom Breda slechts tien nieuwe priesters gewijd. Eerder berekent onderzoeker Dellepoort dat het bisdom Breda, om een stabiel aantal priesters te houden, tot 1981 vijftien nieuwe wijdingen per jaar nodig heeft.¹¹ Met de berekening van Dellepoort komt het bisdom in die periode ongeveer 190 nieuwe priesters tekort. Daar komt bij dat vanaf 1965 steeds meer priesters het ambt verlaten, een deel van hen zal een partner vinden. In deze periode zullen jaarlijks rond de 150 Nederlandse priesters hun ambt verlaten.¹² In 2020 heeft het bisdom Breda nog de beschikking over 27 priesters voor 30 parochies.

Bisschop Ernst probeert het tij te keren door het eigen seminarie op te heffen. Vanaf 1968 krijgen priesters hun opleiding aan de Theologische Faculteit van Tilburg. Het aantal priesterwijdingen loopt alleen maar verder terug en in 1983 wordt seminarie Bovendonk in Hoeven terug in gebruik genomen.¹³ Zicht op de oorzaak van de terugloop is er niet en echte aanpassingen in de eisen voor priesters en hun takenpakket blijven uit. Mogelijk had bisschop Ernst de verwachting dat pastoraal werkers, gesteund door gemotiveerde leken, een deel van het pastoraal werk zouden kunnen overnemen. Dat is verderop te lezen bij de opheffing van de Goede Herderparochie in 1983.

Door het geringere animo voor het priesterschap treedt er een vergrijzing op.¹⁴ Van de 482 priesters zijn er in 1967 156 ouder dan 60 jaar. De loopbaan van een priester verloopt voor een belangrijk deel via anciënniteit. De nieuwe priester is eerst kapelaan in een parochie en moet daarna vaak 20 tot 25 jaar wachten om pastoor te worden.¹⁵ Dat betekent dat de pastoors extra op leeftijd raken.

De bisschop probeert een deel van de problemen op te lossen door reguliere priesters in parochies aan te stellen. Dit zijn priesters die lid zijn van een kloosterorde. Zo gaan de kapucijnen priesters leveren voor de Annakerk aan de westkant van het centrum van Breda. Twee parochies in de Hoge Vucht, H. Franciscus en Menswording, worden vanaf het begin bediend door priesters van de congregatie Heilig Hart van Jezus.¹⁶ Deze maatregelen geven tijdelijk wat lucht, maar ook het aantal reguliere priesters loopt sterk terug. Zijn er in Nederland in 1975 nog 1620 reguliere priesters, dan is dat aantal in 2000 teruggelopen naar 462.¹⁷

Het bisdom streeft er in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw naar om in stedelijke gebieden parochies te vormen met vier- tot vijfduizend gelovigen. Dan is er financiering voor een team van een pastoor geassisteerd door twee of drie kapelaans.¹⁸ Die kunnen dan ieder weekend vier tot vijf kerkdiensten verzorgen. De kerntaak van de priesters is het voorgaan in de liturgie en het consacreren van de hostie.

De nieuwe parochies in de wederopbouw wijken van Breda

Van de negen parochies die later samen de Augustinusparochie gaan vormen zijn er drie van voor 1945 (Teteringen, Driesprong en Christus Koning in de Belcrum). De andere zes parochies zijn opgericht tussen de jaren 1958 (Michaelparochie) en 1977 (Bethlehemparochie Haagse Beemden). Typisch voor deze wijken is dat ze in korte tijd worden gebouwd, wat betekent dat er snel grote kerken beschikbaar moeten komen.

Zo adviseert het kerkelijk onderzoeksbureau KASKI in 1964 om in de Hoge Vucht drie nieuwe parochies op te richten met ieder een eigen kerk. De drie parochies (Heilige Franciscus, Menswording en Heilig Kruis) tellen tussen de vijf- en zevenduizend parochianen. Er wordt er dan nog rekening mee gehouden dat ongeveer de helft van de katholieken op zondag naar de mis gaat. Op basis van deze inschattingen zijn er drie kerken nodig in de Hoge Vucht met tussen de zevenhonderd en duizend zitplaatsen.¹⁹

3. Foto van het interieur van de Michaëlkerk uit 1998. Deze kerk is gebouwd in 1958 en heeft een capaciteit van 1200 zitplaatsen. Op de foto pastoor Toon Stoop en pastoraal werker Ineke Leemput. In 2009 is een nieuwe kleine kerk in gebruik genomen op dezelfde locatie. (SAB, Johan van Gorp, JVG19980129029)

Dat telde ook al eerder in het Brabantpark waar de Michaelkerk plaats biedt aan maar liefst 1200 bezoekers. In de eerste jaren is een dergelijke grote kerk zeker geen luxe en in 1966 bezoeken wekelijks 2500 parochianen hier de kerkdienst en twee jaar later nog steeds 2000.²⁰

Voor de bouw van deze kerken is veel geld nodig, terwijl er op dat moment nog nauwelijks parochianen wonen. Naast de kerk is een pastorie nodig als woonhuis voor de priesters en soms ook nog een ruimte voor de sociale activiteiten van de parochie (jeugdwerk, koren, bijeenkomsten). Parochies zijn voor hun inkomsten voornamelijk afhankelijk van giften van parochianen. Het geld dat nodig is voor de bouw komt binnen via leningen die lang op de exploitatie zullen blijven drukken. Dat is bijvoorbeeld duidelijk bij de bouw van de Michaëlkerk in 1958. Pastoor Beuken gaat voor honderdduizenden guldens aan leningen aan bij meerdere partijen. Het bisdom staat garant voor deze leningen en treedt bovendien zelf ook op als geldverstrekker. In 1994 is de parochie Breda-Oost, waarbinnen de Michaëlkerk valt, nog steeds f 315.000 schuldig aan het bisdom Breda.²¹ Al eerder, in 1968, spreekt het kerkbestuur van een financiële ramp als er twee jaar na elkaar financiële tekorten zijn.²² De parochie stopt dan zeven jaar met het aflossen van de schuld aan het bisdom.²³



Het kerkbezoek, de zogenaamde ‘dominikantie’, loopt intussen terug. In 1990 bezoeken nog maar duizend gelovigen de eucharistievieringen in de vier kerken van Hoge Vucht en de Belcrum. Eigenlijk volstaat dan al één kerk waar in het weekeinde twee diensten worden gehouden.²⁴ Grote kerkcomplexen, bouwkundig van matige kwaliteit, die beladen zijn met schulden, in combinatie met het snel teruglopende kerkbezoek, gaan als een molensteen om de nek van de nieuwe parochies hangen.

| Regionale parochies of plaatselijke parochies

De Bredase bisschoppen Gerrit de Vet (b. 1962-1967) en Huub Ernst (b. 1967-1994) worden gezien als personen met verwante beleidsopvattingen.²⁵ Ze zijn beiden geïnspireerd door het Tweede Vaticaans Concilie en bevorderen de inbreng van leken in parochies. Maar over de organisatie van de pastorale zorg denken ze echt anders. De Vet ziet parochies niet als de basis van de zielzorg. Hij ziet meer in zielzorg aan speciale doelgroepen (jeugd, arbeiders) en dat is logisch gezien zijn achtergrond in de pastorale zorg aan arbeiders. Verder wil hij rijke parochies koppelen aan arme parochies.

4. Bisschop Gerard de Vet is tussen 1962 en 1967 bisschop van Breda. Hij is een sterk voorstander van vergaande samenwerking en fusies tussen parochies. (SAB, Hans Chabot, 19620031)

Anderhalf jaar na het overlijden van De Vet, in januari 1969, komt een KASKI-rapport uit waarin veel van zijn ideeën verder worden uitgewerkt. KASKI pleit in dit rapport voor verregaande schaalvergroting, zowel voor de dekenaten (dat moeten er maximaal zes worden, maar liever drie) als voor de parochies. Het bisdom moet teruggaan naar circa veertig parochies, waarin de bestaande kleinere parochies opgaan als ‘kerkrayons’. Was eerst de ideale grootte van een parochie vier- tot vijfduizend parochianen, dat wordt nu 15.000. Een dergelijke parochie kan volgens de KASKI-onderzoekers een pastoresteam hebben van tien tot vijftien personen.

Inmiddels hebben namelijk de pastoraal werkers hun intrede gedaan. Samen met de pastoor vormen zij een team waarvan een aantal leden vrijgemaakt kunnen worden voor speciale doelgroepen. De oude parochies worden rayons om te zorgen voor de pastorale nabijheid. Deze rayons moeten geen eigen priester krijgen anders zouden het mini-parochies worden.²⁶



Parochie	Parochianen
Goede Herder	4433
Christus Koning	4454
H. Franciscus	3934
H. Kruis	3225
Menswording	2916
Totaal regio 28	18.962
OLV Goede Raad (Driesprong)	4731
H. Michael	5040
H. Willibrordus	2840
Totaal regio 29	12.611

Tabel 1.
Voorstel van KASKI uit 1969 tot vorming van twee grote parochies (regio's) in Breda-Noord en Breda-Oost met aantal parochianen.

In Breda-Noord en Breda-Oost zouden twee grote parochies (regio's genoemd) moeten komen in de plaats van de acht bestaande parochies.

Zet De Vet in op reorganisatie en schaalvergroting, dan hecht zijn opvolger Ernst meer aan een uitnodigende kerk die dicht bij de mensen staat. Dat hij de Michaëlkerk in 1968 tot bisschopskerk maakt past hier goed bij. Het oude centrum van Breda loopt leeg en in de nieuwbouwwijken wonen de jonge gezinnen waar hij dichterbij wil zijn. Het parochiebestuur is vereerd en verwelkomt de bisschop hartelijk.²⁷ Maar alle parochies bestuurlijk opheffen en onderbrengen in regio's ziet de bisschop niet zitten. Als bisschop Ernst in 1987 terugkijkt op zijn eigen beleid dan vindt hij dat het behoud van de plaatselijke parochie vruchtbaar is gebleken, omdat de gelovigen hier wortelen. Volgens hem is de parochie taaier gebleken dan tientallen jaren geleden werd gedacht.²⁸

In plaats van de schaalvergroting van zijn voorganger De Vet zet Ernst in op de InterParochiële Vereniging (IPV). De afzonderlijke parochies blijven bestaan en gaan samen een vereniging oprichten. Deze IPV's gaan dienen als een organisatievorm om gespecialiseerde taken gezamenlijk op te pakken, bijvoorbeeld het jongerenpastoraat of het werken met gezinnen. In 1976 vormen de parochies in Breda-Zuid een IPV, maar drie jaar eerder vormen vijf parochies in Breda-Noord ook al een IPV.²⁹ In Noord zijn het drie parochies uit de Hoge Vucht (Menswording, H. Kruis en H. Franciscus), de Goede Herder uit Liniekwartier/Doornbos en Christus Koning uit de Belcrum. Deze IPV's zijn een eerste stap naar verdere samenwerking. De pastores van Breda-Noord overleggen regelmatig, maar concrete zaken levert het overleg niet op. Tot verbazing van sommige pastores ziet het bisdom dit anders en mensen van het bisdom komen soms kijken waarom de samenwerking zo goed verloopt.³⁰

De meeste parochies blijven onder het bestuur van bisschop Ernst overeind in Breda. Het vinden van een oplossing voor het gebrek aan priesters voor de pastorale zorg in de parochies schuift hij door naar zijn opvolger Tiny Muskens (b. 1994-2007). Ernst zag ook veel in de scholing van parochianen om een deel van het werk van de priesters over te nemen.

| Fusie Michaëlparochie en Driesprongparochie (1970)

In 1955 wordt legeraalmoezenier W. Beuken door bisschop Baeten gevraagd als bouwpaastoer voor de nieuwe Michaëlparochie.³¹ Vier jaar later opent de Michaëlkerk de deuren. Deze nieuwe parochie lag voor een belangrijk deel op het grondgebied van de parochie van Onze Lieve Vrouw van Goede Raad aan de Driesprong. Maar ook de Driesprongkerk krijgt 750 woningen toegewezen in de nieuwe woonwijk.³² Bisschop Baeten van Breda blijft er dus voor kiezen om stadsdelen met vijfduizend katholieke bewoners te voorzien van een eigen parochie.



5a-b. De kerk van OLV van Goede Raad aan de Driesprong, situatie ca. 1990. Vanwege oorlogsschade in 1944 heeft architect Frans Mol na de oorlog een romaans portaal ontworpen. In 1994 is de kerk gesloten en een jaar later gesloopt en vervangen door een wooncomplex. De pastorie staat er nog. (SAB, Simon Schonk, 19943865 en foto auteur)



Omdat onderzoeksbureau KASKI in 1968 toch al bezig is met de organisatie van de parochies, vraagt het bisdom het bureau ook te kijken naar de situatie in Breda-Oost.³³ Naast de wijk Brabantpark komt er een grote nieuwbouwwijk in Heusdenhout voor ongeveer 5600 bewoners. Het is dan nog de vraag of Heusdenhout een nieuwe parochie moet worden met een eigen kerk. KASKI adviseert om geen nieuwe kerk in Heusdenhout te bouwen, omdat dan het kerkbezoek in de andere twee kerken ongetwijfeld te veel daalt. Als gevolg van dit dalende kerkbezoek zou de Driesprongkerk gesloten moeten worden. Het advies van KASKI is om de twee parochies samen te voegen; ook omdat Brabantpark en Heusdenhout sociaal-kerkelijk goed bij elkaar passen en het op grond daarvan niet nodig is om in Heusdenhout een nieuwe parochie op te richten. Volgens KASKI komt er in de nieuwe parochie financiële ruimte voor een team van vier pastores.

Het bisdom Breda reageert snel op het advies van KASKI en april 1969 gaat er een voorstel naar de twee parochies dat één parochie zal worden opgeheven en bij de ander zal worden gevoegd. De twee kerkbesturen hebben liever dat allebei de parochies worden opgeheven en ondergebracht in een één nieuwe parochie, omdat anders de opgeheven parochie zich gedupeerd kon voelen. Het bisdom neemt dit idee over en de nieuwgevormde parochie krijgt de neutrale naam Parochie Breda-Oost. Per 1 januari 1970 is de nieuwe situatie een feit en bevestigd door het bisdom.³⁴



06a-b. De Michaëlkerk wordt in 1959 in gebruik genomen. De kerk is in 2007 afgebroken en in 2009 wordt een nieuwe, kleinere kerk in gebruik genomen. Alleen de oude kerktoren is blijven staan. (SAB, Simon Schonk, 1987, 19951417 en foto auteur)

Wel is duidelijk dat de Michaëlparochie de bovenliggende partij is. Deze parochie heeft een groot, centraal gelegen kerkgebouw, dat goed bereikbaar is voor de mensen uit Heusdenhout. Pastoor Van Nispen van de Driesprongkerk legt zich hierbij neer. Zijn kapelaan Van Zon zal snel gepromoveerd worden tot pastoor in een andere parochie en voegt zich ook snel.³⁵ In augustus 1969 wordt Ben Kortmann door bisschop Ernst benoemd tot *vicarius oeconomicus* – waarnemend pastoor – van de Michaëlparochie en krijgt ook de verantwoordelijkheid voor de Driespronggemeenschap. Een belangrijke stap, want Kortmann kan dan met een duidelijk mandaat werken aan de integratie van de twee gemeenschappen. De Driesprongkerk zal tot 1994 beschikbaar blijven voor kerkdiensten en wordt dan verkocht. Deze verkoop heeft te maken met het verder teruglopende kerk-

bezoek en met de opbrengst van de verkoop kunnen de schulden van de parochie worden afbetaald. De nieuwe parochie Breda-Oost gaat werken met een team van vijf priesters en vanaf het begin draait de parochie daarom met tekorten.³⁶ Tekorten zijn met een dergelijk groot team onvermijdelijk.

7. In 1969 benoemt bisschop Ernst Ben Kortmann tot pastoor van de Michaëlparochie. Hij wordt tevens verantwoordelijk voor de Driesprongkerk. Hij zal tien jaar pastoor blijven van wat vanaf 1970 de parochie Breda-Oost gaat heten. (SAB, Johan van Gurp, 1970, JVG1970XXXX775)



De samenvoeging van de twee parochies is snel uitgevoerd. De snelheid lijkt te maken te hebben met de omzetting van de Michaëlkerk tot bisschopskerk in 1968. Bisschop Ernst is gebaat bij een volle bisschopskerk en niet bij gedoe tussen parochies. Daarnaast moest er snel een beslissing komen over het wel of niet bouwen van een kerk in Heusdenhout. Omdat de Driesprongkerk met de eigen vertrouwde pastors openblijft is er weinig tegenstand.

| Goede Herderparochie wordt ondergebracht bij de Christus Koningparochie (1983)

Het onderzoeksbureau KASKI adviseert in 1957 het bisdom Breda om in de nieuwe wijk Liniekwartier/Doornbos een nieuwe parochie te stichten.³⁷ Het bureau geeft een uitgebreide verklaring, die zeker nodig is want de nieuwe woonwijk ligt op een paar honderd meter van de Josephkerk en -parochie; wel met wel een spoorlijn ertussen. Het zou logisch zijn eerst vanuit de Josephkerk de nieuwe wijk te bedienen, want die parochie begint leeg te lopen. KASKI ziet dit in en zegt dat het Liniekwartier eerst een hulpkerk moet krijgen van de Sint Joseph. De onderzoekers verwachten dat binnen een paar jaar de Antoniusparochie in het centrum zal worden opgeheven en dat de Josephparochie er dan 650 parochianen bij krijgt. Op dat moment zal het logisch zijn het Liniekwartier een eigen parochie te geven.

Die eigen parochie zal wenselijk zijn omdat de bevolking van het Liniekwartier een andere samenstelling heeft dan de buurt die de Josephkerk bedient. Lees: in het Liniekwartier komt veel sociale woningbouw die woonruimte gaat bieden aan geschoolde arbeiders en de Josephkerk bedient de rijkere bewoners met grote huizen rond de singels. Verder is het Liniekwartier volgens KASKI een soort Sodom en Gomorra waar veel onkerkelijkheid en gemengde huwelijken voorkomen en waar mensen ongehuwd samenwonen.

Het bisdom volgt het advies van KASKI, maar een bijkerk van de Josephparochie komt er niet. De wijk Liniekwartier/Doornbos wordt in 1960 direct een eigen parochie met de



8a-b. De Goede Herderkerk tijdens de eerstesteenlegging in 1959. Op de foto wordt de plaats van het altaar gewijd. Met in het midden bouwpastoor A. Lazeroms. In 1960 wordt de kerk ingewijd. In 1983 verliest de kerk zijn originele functie en wordt in 1986 sporthal van Brevok. Uiteindelijk in 2003 afgebroken. (SAB, Hans Chabot, 196000039)



Goede Herderkerk als parochiekerk. Met de Josephparochie loopt het anders dan gedacht: de parochie blijft bestaan tot 2004, maar gaat vanaf 1975 wel kerken in een kloosterkapel bij het station.³⁸

Om het idee van bijkerk van de Josephparochie toch nog wat levend te houden en de onderlinge banden niet te veel te verstoren wordt een kapelaan van de Josephkerk, A. Lazeroms, de eerste pastoor van de Goede Herderparochie.³⁹

Of deze benoeming achteraf wel zo verstandig is valt te betwijfelen. Als priester uit een conservatieve parochie moet hij proberen jonge vrijer levende katholieken aan zich te binden. Rond 1970 wordt de Goede Herderparochie verscheurd doordat er twee kampen ontstaan. Het ene kamp steunt de voormalige kapelaan van de parochie, M. van Bilsen, die na zijn huwelijk als pastoraal werker wil blijven werken. Deze groep wil ook meer inbreng van leken in het pastorale werk en meedenken in het beleid. Het andere kamp, rondom pastoor Lazeroms, houdt deze ideeën af. Uiteindelijk mag Van Bilsen niet blijven, maar de twee kampen zullen blijven bestaan en het voortbestaan van de parochie bedreigen.⁴⁰

In 1982 adviseert hetzelfde onderzoeksbureau KASKI om de Goede Herderparochie op te heffen, 'omdat hier een grenssituatie is bereikt'.⁴¹ Het bureau verklaart niet waarom de situatie zo dringend is. Het aantal parochianen in Goede Herder loopt terug van 4417 in 1970 naar 3509 in 1980. Maar ook andere parochies maken een soortgelijke teruggang mee. Wel is het zo dat de Goede Herderkerk slecht wordt bezocht en het aantal kerkgangers is teruggelopen in 1980 tot 188 (was 845). In de parochie zijn nog 130 mensen die de kerkdiensten regelmatig bezoeken. In 1983 zal bisschop Ernst aangeven dat de financiële situatie de oorzaak is geweest van het besluit de parochie de zelfstandigheid te ontnemen.

In de loop van 1982 besluit het bisdom dat de parochie van de Goede Herder zal worden ondergebracht bij de buurparochie van Christus Koning. Door de verkoop van het kerkgebouw van de Goede Herder kan de parochie schuldenvrij worden overgenomen.⁴² De parochianen van Goede Herder vormen een stuurgroep die mikt op behoud van de zelfstandigheid en een nieuw pastoraal beleid moet formuleren. Bij een bijeenkomst van de stuurgroep op 26 januari 1983 is pastoor Lazeroms met een aantal supporters aanwezig. Emeritus pastoor Lazeroms maakt er bezwaar tegen dat de overgebleven pastors en een aantal leken al een pastoraal beleidsplan hebben opgesteld. Hij wil wachten op instructies van het bisdom. Hij krijgt echter geen gelijk en de 'heer' Lazeroms verlaat met zijn aanhang de vergadering. Dat 'heer' is veelzeggend. Kennelijk ziet het bestuur van hem niet meer als gezaghebbend emeritus-pastoor. Vervolgens komen ideeën naar voren die blijkbaar onder Lazeroms niet konden. Zoals bijbelse teksten meer verbinden aan de actualiteit en maatschappelijke thema's en na de vieringen ruimte maken voor gesprek.⁴³

Bisschop Ernst, die de inzet van leken in het pastorale werk erg kan waarderen, zet zich in voor het voortbestaan van de Goede Herderparochie als een geloofsgemeenschap, die organisatorisch wordt ondergebracht bij de Christus Koningparochie. De bisschop ziet het als een experiment dat in vijf jaar moet worden gerealiseerd. Het bisdom zal op zoek gaan naar een eigen priester voor de geloofsgemeenschap.

Wel typisch is dat de Christus Koningparochie nog van niets weet. Pastor Jacques Brooijmans moet tijdens een teamvergadering van een van zijn collega's horen wat er op 8 maart door de bisschop is medegedeeld aan het Goede Herderbestuur. Brooijmans informeert zijn eigen bestuur op 16 maart en op diezelfde dag komt er een uitnodiging voor een gesprek binnen van de vicaris van het bisdom, A. Theeuwes. Op 5 mei 1983 stemt het kerkbestuur van de Christus Koningparochie in met de fusie. Het bestuur stelt wel als

voorwaarde dat de Goede Herder geloofsgemeenschap zoveel mogelijk haar eigen zaken gaat regelen en dat er geen extra verantwoordelijkheden bijkomen voor het bestuur van de parochie van Christus Koning.⁴⁴

Na deze overeenkomst tussen bisschop en besturen wordt alles uitgewerkt. Op 1 oktober 1983 sluit de kerk van de Goede Herder en op dezelfde dag heft bisschop Ernst de parochie op. De overgebleven geloofsgemeenschap krijgt een parttime priester-pastor in de persoon van C.A.J. Donkers en gaat kerken in een wijschool en in het gemeenschapshuis. Omdat de geloofsgemeenschap ook de eigen financiën gaat regelen lijkt het net een gewone parochie. Alleen voor grote beslissingen (gebouwen, personeel) moet de geloofsgemeenschap het bestuur van de Christus Koningparochie inschakelen. Eigenlijk had de Goede Herder mensen moeten leveren voor het kerkbestuur maar dat lukt ze niet.



9a-b. Christus Koningkerk in 1973 met rechts een klein stukje van de pastorie. Ook een foto van de huidige situatie met de pastorie die is veranderd in een woonhuis en links appartementen op de plaats van de kerk. (SAB, Johan van Gurp, JVG19730809013 en auteur)





10a-c. Het interieur van de Bethlehemkerk in de Haagse Beemden. De kerk is gewijd in 1980. De bouwstijl is geïnspireerd door de Bossche School. De foto is van 2012. Vanaf 2013 is het gebouw niet meer in gebruik als kerk en verbouwd tot twee woningen. De kerkklok is verwijderd op verzoek van het bisdom. (Reliwiki; SAB, Freek Wisse, 19930181, gebouw; auteur)



De twee gemeenschappen van Christus Koning en de Goede Herder houden hun latrelatie tot eind 1988. Dan geeft pastor Donkers aan het volgende jaar met emeritaat te willen gaan. Door het steeds grotere priestertekort wordt pastor Brooijmans gevraagd beide gemeenschappen te gaan bedienen.⁴⁵ Die geeft echter aan dat er een structurele oplossing moet komen en dat het pastoresteam van Breda-Noord mee verantwoordelijkheid moet nemen. Hij kan er zelf niet meer werk bij hebben en dat betekent dat andere pastores taken van hem moeten gaan overnemen. In de Belcrum is er voorts ongerustheid over mogelijke overbelasting van hun pastor. Niet ten onrechte, want in 1990 wordt pastor Brooijmans flink ziek.

De situatie in de Goede Herdergemeenschap zal uiteindelijk de katalysator blijken te zijn voor een groot spel dat leidt tot een vergaande fusie tussen de parochies in Breda-Noord. Hiervoor later meer. Uiteindelijk zal in Liniekwartier/Doornbos op 28 november 1999 de laatste eigen kerkviering plaatsvinden.⁴⁶ De uitkomst is volkomen tegengesteld aan die in Breda-Oost: daar zal een nieuwe parochie een oudere parochie inlijven in een redelijk goede sfeer. In het geval van de Goede Herder lijft een oudere parochie een nieuwe parochie in, maar dan wel met frisse tegenzin en weinig motivatie. Allemaal een gevolg van de beslissing van het bisdom om een oudere bestaande parochie niet verantwoordelijk te maken voor een nabijgelegen nieuwbouwwijk.

| Een mislukte samenwerking in de Haagse Beemden (1985-1990)

In 1977 krijgt de nieuwe stadswijk de Haagse Beemden een eigen parochie: de Bethlehemparochie. Het gebied van het nieuwe stadsdeel ligt op grondgebied dat eerst bij de gemeente Prinsenbeek hoort. Maar ook nu schrikt het bisdom Breda ervoor terug een parochie in een snelgroeiende nieuwbouwwijk organisatorisch onder te brengen bij een oude buurparochie, in dit geval Prinsenbeek. Net als eerder in het Brabantpark en in het Liniekwartier.

Wel is er in de eerste jaren een goede samenwerking. In 1977 besluiten Prinsenbeek en de Haagse Beemden de kosten van pastor Danen te delen. Danen werkt voor een derde deel van zijn tijd in Prinsenbeek en het overige deel in de Haagse Beemden. Verder mag de Bethlehemparochie de kerk van Prinsenbeek gratis gebruiken.⁴⁷ Tenslotte komt er in 1980 een gift van f 10.000 vanuit Prinsenbeek voor de bouw van de Bethlehemkerk.⁴⁸

In 1984 denkt het bisdom dat de tijd rijp is voor intensivering van de samenwerking. In Prinsenbeek gaat namelijk pastoor Koevoets over een jaar met emeritaat. Zowel deken Jespers als Nico Nooren (de personeelsman van het bisdom) gaan met Prinsenbeek praten over een formeel samenwerkingsverband met de Haagse Beemden. Prinsenbeek kan dan pastors uit de Haagse Beemden inzetten en de Bethlehemparochie hoopt op financiële ondersteuning uit het rijkere Prinsenbeek, want de parochie in de Haagse Beemden is zwaar verliesgevend. Het bisdom moet jaarlijks een subsidie verstrekken die oploopt tot f 40.000 per jaar.⁴⁹ Uit de tabel is af te leiden dat de Bethlehemparochie veel parochianen heeft (11341), maar relatief weinig kerkgangers en gezinnen die financieel bijdragen.⁵⁰

Kernelementen parochies	Haagse Beemden	Prinsenbeek
Parochianen	11341	8517
Perc. Ouder dan 65	2,4	10,2
Kerkgangers	375	989
Gezinsbijdragen aantal	871	1500
Pastores priester	-	1
Pastoraal werkers	0.8	1
Verlies/winst %	-13.1	-0.5

Tabel 2. Belangrijkste scores parochies in 1989.

Nico Nooren van het bisdom blijft actief bemiddelen en in 1986 wordt een overeenkomst tot samenwerking gesloten voor een periode van vijf jaar. De twee parochies blijven autonoom en Prinsenbeek gaat 25% van de pastorale kosten van de Bethlehemparochie vergoeden.⁵¹

Een dik jaar later is de sfeer, vooral in Prinsenbeek, aan het verzuren. Tijdens een vergadering van beide kerkbesturen toont Prinsenbeek zich ontevreden over de samenwerking. Prinsenbeek vindt dat het geen waar krijgt voor zijn geld. Oftewel: ze zien de pastores van de Haagse Beemden daar te weinig. Het bestuur van de Bethlehemparochie vindt dat Prinsenbeek te weinig solidair is met hun eigen armlastige parochie en te veel economisch denkt. Het rijkere Prinsenbeek zou meer compassie moeten hebben met de armere Haagse Beemden parochie.⁵²

Er zijn nog wel wat bescheiden pogingen om de samenwerking te verbeteren, maar de sfeer blijft slecht en het bisdom grijpt niet krachtig in. In 1989, als de beide pastors van Prinsenbeek en de Haagse Beemden afscheid nemen, durft het bisdom geen gezamenlijke pastoor voor beide parochies naar voren te schuiven. De noodzaak tot samenwerking verdwijnt hierdoor voor een belangrijk deel. Op 3 september 1990 zegt het kerkbestuur van Prinsenbeek door middel van een brief de samenwerking op.⁵³

Bisschop Ernst geeft aan dat de kern van het probleem ligt bij het gebrek aan samenwerking tussen de twee parochies. Een van de pastoraal werkers geeft bijvoorbeeld aan geen tijd te hebben voor Prinsenbeek.⁵⁴ Hierna is het conflict overgeslagen naar de besturen. Uit de notulen van het kerkbestuur van de Bethlehemparochie is op te maken dat er weinig onderling is overlegd tussen de besturen. Zeker in het begin zou dat hard nodig zijn geweest, vooral vanuit de Haagse Beemden, om begrip te kweken voor de slechte financiële situatie van deze parochie. Ook het bisdom Breda is onzichtbaar tussen september 1987 en november 1989.

Tussen de twee parochies komt het niet meer goed. De Haagse Beemden wendt de blik naar Breda-Noord. Daar zijn vanaf 1989 vier parochies bezig hun samenwerking te intensiveren en mogelijk te fuseren. KASKI merkt in 1991 op dat nogal wat mensen in de Haagse Beemden hier voorstander van zijn. Volgens KASKI zou dan een groot pastoraal team mogelijk zijn. Als de financiële situatie tenminste beter wordt want die is zowel in de Haagse Beemden als in Breda-Noord slecht.⁵⁵

Via de regio-motor naar parochiefusie in Breda-Noord (1989-1994)

De regio Breda-Noord bestaat uit eerst vijf en na het wegvallen van de Goede Herder, uit vier parochies. Deze vier zijn: De Heilige Franciscus in Biesdonk, de Heilig Kruisparochie in Geeren, Menswording in Wisselaar en de Christus Koningparochie in Belcrum. De Goede Herder is vanaf 1983 geen parochie meer maar een geloofsgemeenschap onder Christus Koning, maar wordt door de overblijvende parochies behandeld alsof het een zelfstandige eenheid is.

Kernelementen parochies	Christus Koning	Heilige Franciscus	Menswording	Heilig Kruis	Goede Herder
Parochianen	2.951	3.915	2.981	3.946	2.608
Perc. Ouder dan 65	11.9	17.1	10.9	10.7	24.9
Kerkgangers	346	251	163	279	112
Gezinsbijdragen aantal	490	715	420	815	383
Pastores-priester	1	1	1	1	1
Pastoraal werkers	0.25			1	0.25
Verlies/winst %	-3.2	-9.6	-6.8	+5.7	+9.8

Tabel 3. Belangrijkste scores parochies Breda-Noord in 1989.

Het samenwerkingsverband van deze parochies in Breda-Noord, opgericht in 1973, komt niet echt van de grond. Het vinden van bestuursleden voor de IPV is altijd moeizaam en er wordt weinig tot niet vergaderd. Het meest tastbare resultaat van de IPV is het in dienst nemen van een jongerenpastor die voor de hele regio werkt. Verder is het nuttig dat er een geregeld overleg is van alle pastores. Maar het parochieverband blijkt steeds sterker te zijn dan het regiogevoel.⁵⁶ Als de Goede Herderparochie in 1982 het zelfstandig niet meer redt kijken de parochies allemaal de andere kant op en mag uiteindelijk de Christus Koningparochie met frisse tegenzin en onder druk van het bisdom optreden als redder.

Zoals al eerder aangegeven krijgt de IPV een nieuwe start door het wegvallen van de priester die de geloofsgemeenschap de Goede Herder bedient. Pastor Brooijmans van de Christus Koningparochie geeft dan aan het niet alleen op te kunnen lossen en dat andere partijen moeten bijspringen. Hij weet zijn eigen kerkbestuur in ieder geval te doordringen van de noodzaak tot structurele aanpassing van het werk, en daarmee van de organisatie, in Breda-Noord. Tijdens een overleg met dit kerkbestuur op 6 december 1988 beloofd deken Jespers hierover te gaan praten met het pastoresteam van Breda-Noord.⁵⁷

Op 27 april 1989 vindt er een overleg plaats dat de richting voor een oplossing zal gaan aangeven.⁵⁸ Bij dit overleg zijn alle pastores van Breda-Noord, de beleidsgroep van de Goede Herder en kerkbestuur met parochieraad van Christus Koning aanwezig. De aanleiding voor dit overleg is het vertrek van de pastor Donkers van de Goede Herder geloofsgemeenschap. Al snel verbreedt het gesprek zich tot de hele regio Breda-Noord. Het pastorale team maakt zich zorgen over de vergrijzing van de pastores en twijfelt of een eigen kerkruimte voor de Goede Herder wel past bij verdere regiovorming. Eigenlijk staan alle aanwezigen open voor versterking van de regio. Pastor Heesters van Menswording geeft aan dat de parochies te weinig van elkaar weten. De heer J. Verwater van het kerkbestuur

Christus Koning komt dan met het voorstel een beleidsvisie te gaan opstellen waarin iedereen zich kan herkennen. De vergadering beslist een initiatiefgroep in te stellen voor intensivering van de samenwerking in de regio. In deze groep komen vertegenwoordigers van de besturen en vanuit de pastores. Deze groep zal vanaf 1990 'regio-motor' worden genoemd en vertegenwoordigers van alle parochies bevatten.⁵⁹ Het voorzitterschap van de groep wordt in de handen gelegd van Jules Jansen, die bij het Diocesaan Pastoraal Centrum (DPC) werkt. Dat is een goede zet, want hij heeft gezegd en bereidt de vergaderingen iedere keer goed voor. Het DPC, opgericht in 1959, richt zich eerst alleen op de vorming van jonge priesters, maar bisschop Ernst zal het takenpakket verbreden tot de hele zielzorg.⁶⁰



11. Jules Jansen, werkzaam bij het bisdom Breda, is tussen 1989 en 1992 voorzitter van de 'regio-motor', de groep die zorgt voor de fusie van de parochies in Breda-Noord. Hij is in 2019 overleden. (foto via Tiny Jansen-Vroonhof)

Ondertussen wordt steeds duidelijker dat de problemen in Breda-Noord (teruglopende financiën, minder vrijwilligers en gebrek aan pastores) dringend om een oplossing vragen. Hoewel de parochies van Menswording en Franciscus eerst nog afwijzend staan tegenover een bestuurlijke fusie, weet Jules Jansen op 17 december 1991 toch consensus te bereiken: Breda-Noord moet één parochie gaan vormen, maar wel met vier geloofsgemeenschappen die hun eigen identiteit behouden.⁶¹



12. De Heilig Kruiskerk aan de Bernard de Wildestraat, een ontwerp van de Bredase architect Bernard Oomen. De kerk is in 1965 in gebruik genomen, eind 1999 gesloten en in 2000 afgebroken. (SAB, Johan van Gurp, JVG19730808063)



13. Gebouw van de voormalige Menswordingskerk aan de Steendorpstraat in de Hoge Vucht. Sinds 2001 in gebruik bij de Christelijk Gereformeerde kerk als Mattheüskerk. De Menswordingskerk is in 1983 in gebruik genomen en in 2000 gesloten als katholieke kerk. (foto auteur)

Uiteindelijk fuseren de vier parochies inclusief de geloofsgemeenschap van de Goede Herder op 1 januari 1994. Er ligt wel een bom onder de fusieparochie Breda-Noord. In 1991 had KASKI geadviseerd om in de nieuwe parochie maar twee kerken (Christus Koningkerk en de Heilig Kruiskerk) te behouden. Maar KASKI geeft in hetzelfde rapport ook aan dat de financiële ruimte eigenlijk niet meer dan een enkele kerk toestaat en dat zou dan de Franciscuskerk moeten worden.⁶² Als er maar één kerk overblijft, komt er van het bewaren van de eigen identiteit niet veel terecht.

In 1997 kiest het kerkbestuur voor het openhouden van alleen de Franciscuskerk aan het Belgiëplein.⁶³ De verschillen in het vieren van de liturgie tussen de afzonderlijke geloofsgemeenschappen zijn echter groot. De ene geloofsgemeenschap is wat conservatief, een andere zoekt juist warmte en weer een andere parochie wil er vooral voor de zwakkeren zijn. Bovendien zijn er acht verschillende kerkkoren, die allemaal hun plek moeten vinden in de ene kerk. Volgens de pastor Pouleijn van de Kruiskerk is er een fout gemaakt door geen pastor fulltime vrij te maken om tot een nieuwe, samenhangende visie te komen op het gebied van liturgie. Nu haken veel mensen af uit teleurstelling over het verlies van eigenheid. Zeker vanuit de Belcrum is er veel verzet en een groep parochianen probeert uit alle macht de Christus Koningkerk open te houden.

De keuze voor de Franciscuskerk blijkt bovendien ongelukkig uit te pakken. De kerk is er bouwkundig slecht aan toe, maar er is geen financiële ruimte om te kerk af te breken en een nieuwe kerk te bouwen. Er volgt een flinke verbouwing die veel van het bestuur vergt. Op 28 november 1999 zijn de laatste eucharistievieringen in de Christus Koningkerk, Heilig Kruiskerk, Menswording en Liniedoornschool (waar de Goede Herder kerkt).⁶⁴



14. De kerk van Franciscus van Assisi uit 1968 is sinds 1999 de enig overgebleven parochiekerk in Breda-Noord. (foto auteur)

De Christus Koning gemeenschap is echter verbitterd door de sluiting van hun kerk. Er is na de sluiting en sloop van hun kerk weinig betrokkenheid vanuit de Belcrum bij de nieuwe fusieparochie. Dit werkt door naar de andere bloedgroepen. Pas na de sloop van de Christus Koningkerk in 2003 komt de samenwerking weer op gang (maar zonder Belcrum).⁶⁵ In 2006 is er een grote brand in de Franciscuskerk, die op vreemde manier de parochianen dichter bij elkaar brengt. Het gezamenlijk oplossen van de gevolgen van de brand brengt de verschillende bloedgroepen dichter bij elkaar.

| Samenwerking parochies van Teteringen en Breda-Oost (1988-1998)

De parochies van Teteringen en Breda-Oost zijn gezonde parochies. Veel gezinnen ondersteunen de parochies, het pastorale team is relatief groot en er zijn redelijk veel kerkgangers. Zwakke punten zijn er ook.

Breda-Oost heeft nog twee grote kerken: de Driesprongkerk die met de fusie in 1970 is meegekomen en de Michaëlkerk. Deze kerken zijn tijdens de kerkdiensten voor maar 20% bezet. Het kerkbestuur durft echter de Driesprongkerk niet te sluiten, omdat er nog steeds een levende gemeenschap omheen is en in het kerkbestuur van Breda-Oost zitten vertegenwoordigers uit deze hoek.⁶⁶ Een sterk punt wordt trouwens snel een zwak punt: het pastorale team van drie personen zorgt in 1993 voor een jaarlijks verlies van f 113.000.⁶⁷

Keuelelementen parochies	Breda-Oost	Teteringen
Parochianen	9314	4420
Perc. Ouder dan 65	9,7	13,6
Kerkgangers	622	555
Gezinsbijdragen aantal	1900	1060
Pastores priester	2	1
Pastoraal werkers	1	-
Verlies/winst %	+0.7	-5.4

Tabel 4. Belangrijkste scores parochies Breda-Oost en Teteringen in 1989

Teteringen heeft in 1993 inmiddels ook een jaarlijks financieel tekort, maar kleiner dan dat van Breda-Oost. Het grootste risico voor Teteringen is de pastorale zorg. Er is immers maar een enkele pastor, Adrie Verheijden, en die gaat in 1996 met emeritaat.⁶⁸ Men experimenteert met leken die enkele liturgische taken overnemen door een deel van de preken te verzorgen, maar helemaal zonder priesters zal het zeker niet kunnen.⁶⁹ En dan biedt de parochie Breda-Oost met zijn grote pastorale team een uitweg.

Zeker al in 1988 begint het bisdom Breda de twee parochies te bewerken om een samenwerkingsverband aan te gaan. Omdat de parochies erg verschillende achtergronden hebben – Teteringen een voormalig dorp en Breda-Oost een wederopbouwwijk – koerst het bisdom niet af op een fusie maar op een vorm van samenwerking.⁷⁰ Op 15 augustus 1988 heeft Nico Nooren, de personeelsman van het bisdom, een brief geschreven aan het kerkbestuur van Teteringen over deze zaak.⁷¹ Uit deze brief wordt duidelijk dat de deken al eerder heeft gesproken met het bestuur. Uit dit gesprek is naar voren gekomen dat het bestuur positief tegenover samenwerking staat. In 1991 verschijnt er ook nog eens een KASKI-rapport waarin de twee parochies kunnen lezen dat samenwerking voor de hand ligt vanwege de vergrijzing van de parochianen en het gebrek aan pastors.⁷² Wat waarschijnlijk helpt is dat Jules Jansen, die ook de fusie in Breda-Noord-begeleidt, in deze periode vicevoorzitter is van het kerkbestuur van Teteringen.



15. De Willibrorduskerk van Teteringen dateert van 1927 en heeft Art Deco elementen. Tussen 1995 en 2013 is er een nauw samenwerkingsverband met de parochie Breda-Oost en is er één pastoraal team voor beide parochies. (foto auteur)

Vanaf 1992 is er geregeld een gezamenlijk overleg van de twee kerkbesturen over de samenwerking. Daarnaast gaan de pastores van de twee parochies maandelijks overleggen in het zogenaamde ‘team-groot’.⁷³ Het dekenaat ondersteunt het samenwerkingsproces en daar is een ‘stuurgroep toekomst pastoraat gevormd’ om parochies te helpen met schaalvergroting.⁷⁴ Het bisdom geeft een extra duwtje door aan een renteloze lening voor de

parochie Breda-Oost de voorwaarde te verbinden dat de samenwerking met Teteringen doorgaat. Het bisdom stelt verder als voorwaarde dat de Driesprongkerk wordt gesloten.

Op 11 september 1995 wordt de samenwerkingsovereenkomst tussen de Willibrordusparochie en Breda-Oost getekend.⁷⁵ Het is verre van een fusie en de twee parochies blijven onafhankelijk opereren. Breda-Oost blijft optreden als werkgever van de pastores en Teteringen gaat 33% van de personeelskosten vergoeden. Pastoor Stoop wordt pastoor van beide parochies, maar de besturen krijgen ieder wel een eigen pastor. Toon Stoop gaat Teteringen doen, Peter Hoefnagels gaat het kerkbestuur en parochievergadering van Breda-Oost ondersteunen en richting geven. Verder werken beide parochies tekorten weg door de verkoop van onroerend goed. Breda-Oost verkoopt de Driesprongkerk aan een projectontwikkelaar en Teteringen verkoopt de pastorie. Er komt een commissie voor het bespreken van de gezamenlijke aangelegenheden. Daarna zijn inderdaad geregeld overleggen tussen de twee besturen.

De samenwerking loopt hier veel gemakkelijker dan het fusieproces in Breda-Noord. De kerkbesturen van Teteringen en Breda-Oost komen er grotendeels zelf uit met wat lichte sturing vanuit dekenaat en bisdom. Teteringen heeft de pastors van Breda-Oost hard nodig om het vertrek van pastoor Verheijden op te vangen en de onderlinge sfeer tussen de pastors is goed. De belangrijkste twee kerken blijven bovendien open en van het begin af aan is duidelijk dat de Driesprongkerk niet open kan blijven. Wel wordt de veel te grote Michaëlkerk afgebroken (op de toren na) en in 2009 vervangen door een compactere nieuwe kerk op dezelfde plaats.

In 1999 schrijven de twee samenwerkingspartners nog samen een beleidsplan, waarin ze ervan uitgaan dat fusie niet nodig is. Eens kijken hoe lang dit standpunt houdbaar is, want het bisdom is al bezig met de toekomstige regiovorming.⁷⁶

| Op weg naar de Augustinusparochie (2003-2013)

Rond het jaar 2003 lijkt er sprake te zijn van stabiliteit in de overgebleven parochies: Bethlehemparochie (Haagse Beemden), Breda-Noord, Breda Oost en de Willibrordusparochie (Teteringen). Tussen 1994 en 2003 gebeurt er niet veel. Het wordt echter wel steeds moeilijker om pastors te vinden en de teams krimpen. Breda-Oost en Teteringen moeten het samen gaan doen met 1,5 pastor, waaronder een priester. Breda-Noord heeft een diaken en een pastoraal werker. De Haagse Beemden moet het doen met één pastoraal werker.⁷⁷ Gepensioneerde priesters (emeriti) vullen de gaten. Een voordeel van het tekort aan pastores is dat de parochies nu financieel gezond zijn. Uitzondering is de Bethlehemparochie die zich de ene pastoraal werker eigenlijk niet kan veroorloven. Het bisdom Breda streeft in deze periode juist naar teams van drie of vier personen. Parochies met twee of minder pastores zijn te kwetsbaar.⁷⁸

De priesters kunnen pastoor worden van de parochie en zijn dan ook voorzitter van het kerkbestuur. De bisschop moet er dus voor zorgen dat er voor iedere parochie minimaal één priester is. Het bisdom Breda heeft al vanaf 1945 problemen om genoeg mannen te werven voor het ambt van priester. Uit tabel 5 is op te maken dat in het jaar 2005 er maar 38 priesters zijn voor 103 parochies. Actie is geboden.

	1995	2005	2012	2020
priesters	79	38	22	27
diakens		9	16	7
Pastoraal werkers	68(*)	68	44	21
Aantal parochies	167	103	65	30

Tabel 5. Ontwikkeling van pastores werkzaam in parochies in het bisdom Breda. (*) inclusief diakens.⁷⁹

Vanaf het jaar 2003 gaat het dekenaat De Baronie een voortrekkersrol vervullen bij het promoten van samenwerking tussen parochies. Parochies moeten elkaar gaan helpen, vooral om de schaarste aan priesters op te vangen. Annemiek Waaij van het dekenaat De Baronie heeft een denktank opgezet voor Groot-Breda, dus inclusief de dorpen die na de annexatie bij Breda zijn gekomen. Deze denktank werkt aan een toekomstplan. Het is de bedoeling de samenwerking van onderaf op te bouwen en niet vanuit een van tevoren bedachte structuur. Anderzijds is er wel het idee om over te gaan tot centraal werkgeverschap en dan zou toch ook het beleid van de verschillende parochies in lijn met elkaar moeten worden gebracht.⁸⁰

Dezelfde mevrouw Waaij bezoekt parochies om over de toekomst te praten. Zo bezoekt ze op 12 juni 2003 de parochie in de Haagse Beemden. Die staat open voor samenwerking en het bestuur besluit kort daarna naburige parochies te gaan bezoeken.⁸¹ Drie jaar later zullen de bestuursleden Breda-Noord bezoeken en daar een goede indruk aan overhouden.

In 2005 woont Jules Jansen de gezamenlijke vergadering van de kerkbesturen van Breda-Oost en Teteringen bij. Hij geeft daar een inleiding over de plannen om over te gaan tot schaalvergroting van de parochies. Deze operatie is geïnspireerd op de werkwijze in het dekenaat De Baronie.⁸² Inderdaad komt er in 2007 een beleidsnota voor de aanpak van de schaalvergroting in het hele bisdom Breda: *In de duizend gezichten van Uw volk*.⁸³ Bij de beleidsnota hoort een werkboek met veel aandacht voor de organisatie van het fusieproces en de communicatie.⁸⁴ Het bisdom heeft zich duidelijk laten inspireren door bestaande kennis over fusieprocessen.⁸⁵

Volgens de beleidsnota zijn kerkbesturen en wel duizend mensen betrokken bij de voorbereiding van de beleidsnota *In de duizend gezichten*. Maar in de notulen van de kerkbesturen van de Haagse Beemden en Breda-Oost kan ik niets terugvinden van betrokkenheid. Breda-Oost heeft juist veel vragen over de beleidsnota en wil alleen samenwerken waar dat nodig is.⁸⁶

Het moeten verwarrende jaren zijn geweest voor de parochiebestuurders. In 2006 pleit het dekenaat De Baronie ervoor dat in Groot-Breda één pastoraal team komt onder één werkgever. Hieronder komen dan vier subteams te hangen verdeeld over geografisch aansluitende gebieden. De afzonderlijke parochies blijven bestaan en financieren het pastorale team op basis van een verdeelsleutel.⁸⁷ De bisschoppelijke beleidsnota die in 2007 uitkomt pleit juist weer voor het fuseren van kleinere parochies tot een grote parochie. Zo'n vergrote parochie moet een team hebben van minimaal vier beroepskrachten. De voormalige kleine parochies veranderen in geloofsgemeenschappen die zichzelf voor een groot deel kunnen organiseren.⁸⁸ De motivatie achter deze oplossing is dat de eucharistie – het zegenen en delen van het brood – het hart van de geloofsgemeenschap is. Omdat de alleen de priester hierin mag voorgaan, heeft iedere parochie een priester nodig.

Volgens het kerkelijk recht is de pastoor ook voorzitter is van het kerkbestuur, maar dit wordt in de beleidsnota niet uitgelegd.

Verder blijft een tijdje onduidelijk welke parochies met elkaar gaan samenwerken. De Haagse Beemden denkt aan Prinsenbeek (ja toch), Breda-Noord en Centrum.⁸⁹ Breda-Oost kijkt weer naar Bavel en Ulvenhout.⁹⁰ Vanaf acht november 2006 begint de regionale samenhang duidelijker te worden. Op deze dag komt vanuit de Denktank Groot-Breda, ingesteld door het dekenaat De Baronie, het voorstel dat de Haagse Beemden, Breda-Noord, Breda-Oost en Teteringen samen een regio gaan vormen.⁹¹ Iets wat gaat helpen is dat per 1 april 2007 Wiel Wiertz, pastoor van de parochies Breda-Oost en Teteringen, deken wordt van het dekenaat De Baronie. Breda-Oost gaat nu toch meedenken richting samenwerking in een regio en neemt voortaan deel aan een gevormde regionale Projectgroep Samenwerking.⁹²

Eind 2007 bedingen Breda-Oost en Teteringen dat de prioriteit ligt bij de vormen van één pastoraal team en niet bij een fusie.⁹³ Ze krijgen de Haagse Beemden hiervoor mee. De twee parochies kiezen hiermee voor de vorm waarmee ze vertrouwd zijn: niet fuseren maar wel een pastoresteam delen. Het is een gevoelige kwestie, maar eind 2008 krijgen ze het groene licht van de bisschop via vicaris Schoenmakers, die er begrip voor heeft dat ze voor organische groei kiezen.⁹⁴

Als dit is beslist gaat het proces sneller. Per 1 januari 2009 gaan de vier parochies werken met één pastoraal team en een projectgroep behartigt de gezamenlijke bestuurstaken. De pastores komen formeel in dienst van de parochie Breda-Oost. De Haagse Beemden en Breda-Oost gaan er met een positief gevoel in mee: een groter pastoraal team biedt mogelijkheden. Breda-Noord heeft net een grote fusie achter de rug en zit niet te wachten op een nieuwe fusie. Teteringen heeft als dorp nog wat schrik voor de grote stad Breda, maar ziet wel wat in het gebruik maken van elkaars sterke punten.⁹⁵

In 2012, drie jaar eerder dan gepland, gaat de samenwerking toch richting een fusie. De impuls komt vanuit de Haagse Beemden en Breda-Noord. De Haagse Beemden heeft een slechte financiële positie en kan zelfs één pastor niet meer betalen. Breda-Noord verliest weer zijn ene pastor en zou de pastor van de Haagse Beemden goed kunnen gebruiken.⁹⁶ De twee bedreigde parochies overleggen hierover op 24 mei met pastoor (en deken) Wiel Wiertz en komen met het voorstel om in 2013 over te gaan tot fusie van de vier parochies. Om een gezonde financiële start te maken (lees wegwerken tekort Haagse Beemden) ligt verkoop van de Bethlehemkerk voor de hand.⁹⁷

Op 4 oktober 2012 valt het besluit dat de nieuwe parochie genoemd zal worden naar de H. Augustinus. Al eerder, op 6 september, is besloten dat de Bethlehemkerk verkocht zal worden. De Lucaskerk, in eigendom van de Protestantse Gemeente Breda, blijft over als enige kerk voor de parochianen in de Haagse Beemden.⁹⁸ Max Hoefijzers, die eerder ook al veel bestuurlijk werk heeft verricht, wordt de eerste vicevoorzitter van de Augustinusparochie.⁹⁹ Op 20 juni 2013 bekrachtigt bisschop Liesen de oprichting van de H. Augustinusparochie.¹⁰⁰

Een aantal zaken vallen op bij deze allerlaatste fusie tot nu toe. Ten eerste de grote inbreng van leken, zoals mevr. Waaij, de fusiecoördinator vanuit het dekenaat De Baronie. De heer J. van Tilburg is de voorzitter van de regionale projectgroep die in de jaren 2007-2008 de samenwerking van de parochies voorbereidt. Max Hoefijzers wordt voorzitter van de pastorale werkgroep en zal later de eerste vicevoorzitter worden van de Augus-



16. De Lucaskerk in de Haagse Beemden is eigendom van de Protestantse Gemeente Breda en sinds 2013 de enige katholieke kerkruimte in de Haagse Beemden. (foto auteur)

tinusparochie. Het is ook voor het eerst dat de parochiebesturen zo intensief worden betrokken bij een project om te komen tot samenwerking en later fusie.

Een ander ding dat opvalt is de grote invloed van twee parochies: Breda-Oost en Teteringen. Dat is niet toevallig, want deze twee werken al nauw met elkaar samen. Verder is hun pastoor, Wiel Wiertz, in 2007 deken geworden van het dekenaat De Baronie. Ze kunnen afdwingen dat de vier parochies niet gaan fuseren, maar alleen het personeel met elkaar gaan delen en betalen via een verdeelsleutel. Verder worden hun twee kerken, de Michaëlkerk en de Willibrorduskerk, de twee hoofdkerken van de nieuwe parochie. Een geografisch niet logische keuze, omdat deze twee kerken niet in het centrum van de Augustinusparochie liggen. Vicevoorzitter van Breda-Noord, Wim van Dongen, herinnert zich nog dat hij moet knokken voor zijn eigen parochie. Uiteindelijk krijgt de Franciscuskerk de zaterdagavondviering.¹⁰¹

Overigens heeft de Augustinusparochie in 2022 nog steeds vier kerken (en een kapel). Vanaf 2017 zijn twee priester-paters van het Goddelijke Woord (SVD), afkomstig uit voormalige missiegebieden, verantwoordelijk voor de pastorale zorg van de gemeenschap.

| Conclusie

Dit onderzoek is uitgegaan van twee vragen: hoe keken de parochies aan tegen fusies en samenwerking en hoe was het samenspel met het bisdom Breda.

Duidelijk is vast te stellen dat geen enkele parochie uit zichzelf gaat samenwerken, laat staan fuseren met een andere parochie. De parochies weten de teruggang in kerkbezoek flexibel op te vangen. Dat het bisdom niet genoeg pastoren kan leveren is geen groot probleem en zorgt voor minder druk op de financiën. Met een enkele pastoor is een parochie al tevreden. Een fusie of samenwerking komt eigenlijk altijd voort uit een actie inge-

zet door het bisdom. De enige uitzondering is het fusieproces in Breda-Noord dat in 1989 wordt ingezet. Het bestuur van de Christus Koningparochie ziet dat hun enige pastor overbelast dreigt te raken door inzet in de Goede Herder geloofsgemeenschap. Het bestuur start dan een overleg met omringende parochies, dat zal uitmonden in een fusie.

Het bisdom Breda laat bij het stichten van nieuwe parochies in de wederopbouwijken kansen liggen. Oudere nabijgelegen parochies worden niet verantwoordelijk gemaakt voor de gelovigen in de nieuwe wijken. Dat verzwakt tegelijk de positie van de oude én de nieuwe parochies. De oude parochies hebben een stabiele financiering en goed gebouwde grote kerken, die echter snel te groot worden. Deze oude parochies missen de impulsen van nieuwe jonge bewoners, die nieuwe energie in het pastorale werk kunnen brengen. De nieuwe parochies zijn met schulden beladen en bouwen grote, maar kwalitatief slechte kerken. Deze kerken worden ook snel te groot.

Wat is de positie van het bisdom Breda op het gebied van samenwerking en fusie? Tot 2007 promoot het bisdom samenwerking tussen parochies in de vorm van een vereniging (IPV). Deze samenwerkingsverbanden leiden echter lang een sluimerend bestaan. Onder-tussen heeft het bisdom al heel lang te maken met een probleem bij het werven en opleiden van nieuwe priesters. Vanaf de jaren dertig van de twintigste eeuw stagneert de aanvoer van priesters via het eigen seminarie en na de Tweede Wereldoorlog is er een terugloop. Het aantal priesters in het bisdom zakt van 482 in 1967, naar 79 in 1995 en naar 27 in 2020. In 2003 zet dekenaat De Baronie al een groot samenwerkingsproject in gang om de schaarste aan priesters op te vangen. Het bisdom Breda komt een aantal jaren daarna met de beleidsnota *In de duizend gezichten*, waarin wordt gestreefd naar grootschalige fusies van parochies. Vooral de parochies Breda-Oost en Teteringen zien nog niets in fusie. Als eerste stap wordt in 2009 het pastorale team van de vier parochies samengevoegd. Uiteindelijk komt er toch een fusie als de parochies elkaar beter hebben leren kennen. Dus met de oprichting van de Augustinusparochie in 2013 zijn de vier parochies in lijn gekomen met het beleid van het bisdom.

-
- 1 Bisdom Breda, *Analecta. Supplement* 2013-2019 (Breda, juli 2021) 56-57.
 - 2 Hans de Jong, 'Anderhalve eeuw parochielevens in Breda', in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 55 (2002) 1-46. Fusies: vooral p. 40-41.
 - 3 Peter van de Steenoven, 'Van verzuild katholiek naar individualistisch en seculier. De ontkerkelijking en ontzuiling in Breda vanaf 1950', in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 68 (2015) 92-117, vooral 100-101.
 - 4 J.Y.H.A. Jacobs (red.), *Gaandeweg aaneengesmeed. Geschiedenis van het Bisdom Breda* (Breda 2003).
 - 5 L. Hoenselaar, 'Je moet het toch samen doen'. Een onderzoek naar de ervaringen van betrokken kerkleden en de visie van stuurgroepleden in kerkelijke fusieprocessen (Utrecht 2013). Masterscriptie. URL: <https://studenttheses.uu.nl/bitstream/handle/20.500.12932/13104/afstudeerscriptie%20Lieke%20Hoenselaar.pdf>
 - 6 *Reglement voor het Bestuur van een parochie van de rooms katholieke kerk in Nederland* (Utrecht 2006). Regelingen R.-K. Kerkgenootschap in Nederland nr. 3
 - 7 Jacobs, *Gaandeweg*, 128-129.
 - 8 Jacobs, *Gaandeweg*, 99-115. P.J.A. Nissen, 'Vergruizing van de katholieke zuil', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant, deel 3: Dynamiek en expansie, 1945-1996* (Amsterdam 1997) 271-285.
 - 9 J.J. Dellepoort, *De priesterroepingen in Nederland. Proeve van een statistisch-sociografische analyse* (Den Haag 1955) 92-93 en 127-143. URL: https://repository.uibn.ru.nl/bitstream/handle/2066/107594/mmubn000001_044860706.pdf
 - 10 Interview Carl van Boxel, 31-05-2022.
 - 11 Dellepoort, *Priesterroepingen*, 158-159.
 - 12 KASKI, *De Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, 1960-2000. Een statistisch trendrapport*. Memorandum 326 (Nijmegen 2002) URL: <https://www.ru.nl/publish/pages/542875/memo326.pdf>
 - 13 Jacobs, *Gaandeweg*, 112-115.
 - 14 KASKI, *Beweging in verscheidenheid in het pastoraat. Een survey van het bisdom Breda*. KASKI-rapport 310 (Den Haag 1967).
 - 15 Jacobs, *Gaandeweg*, 99-101.
 - 16 De Jong, 'Anderhalve eeuw', 37-38.
 - 17 KASKI, *De Rooms-Katholieke Kerk*, 40.
 - 18 KASKI, *Kerkvoorzieningen in het bisdom Breda. Inventarisatie en Perspectief*. KASKI-rapport 296 (Den Haag 1964) 6-7.
 - 19 KASKI, *Beweging*, 6 en KASKI, *Kerkvoorzieningen*, 14.
 - 20 Stadsarchief Breda (SAB), Bisdom Breda (ARC0007.2), inv.nr. 836.
 - 21 Archief Augustinusparochie (AA), Michaëlkern, doos fusie Onze Lieve Vrouw van Goede Raad en Michaëlparochie.

- 22 AA, Michaëlkern, doos bestuur Michaëlparchie 1957-1979. Stuk over begroting 1968.
- 23 SAB, Bisdom Breda, inv.nr. 836.
- 24 SAB, archief Christus Koningparochie (CK) (ARC0556), inv.nr. 3, 18-11-1990.
- 25 Jacobs, *Gaandeweg*, 105-119.
- 26 KASKI, *De pastorale organisatie in het Bisdom Breda: voorstellen tot dekenale en parochiële herindeling*. KASKI-memorandum 176 ('s-Gravenhage 1969) 1-23.
- 27 SAB, Bisdom Breda, inv.nr. 798.
- 28 R. Huysmans, 'Kerkrechterlijke inventarisatie van het parochie-beleid van de R.-K. bisdommen in Nederland' in: A. Meijers (red.), *De parochie van de toekomst* (Leuven 1998), 8-14.
- 29 Jacobs, *Gaandeweg*, 108-111; De Jong, 'Anderhalve eeuw', 40-41.
- 30 Interview Carl van Boxel, 31-05-2022.
- 31 T. Coremans, *Michaëlkern 1958-1998. Kroniek van een parochie* (Breda 1998).
- 32 KASKI, *De kerkelijke voorzieningen die nodig zijn geworden door de ontwikkeling van de stad Breda*. KASKI-rapport 169 (Den Haag 1957) deel III samenvatting.
- 33 SAB, Bisdom Breda, inv.nr. 836. Advies van KASKI van 27 januari 1969.
- 34 AA, Michaëlkern, Doos over fusie OLVGR en Michael. Brief van bisschop Ernst van 30 december 1969.
- 35 Interview Carl van Boxel, 31-5-2022.
- 36 SAB, Bisdom Breda, inv.nr. 836. Verslag bespreking begroting parochie Breda-Oost in 1975.
- 37 KASKI, *De kerkelijke voorzieningen*, 28.
- 38 KASKI, *Breda, Liturgisch pastoraat – Pastorale organisatie en kerkgebouwen. Nota oktober 1970: opnieuw gezien*. KASKI-rapport 374 (Den Haag 1982) 10.
- 39 *Dagblad De Stem*, 9-12-1960.
- 40 P. Oomes, *25 Jaar R.K. parochie Heilig Kruis Breda, 25 mei 1963 – 1988* (Breda 1988). Jaar 1970. Mededeling van Peter van Gurp.
- 41 KASKI, *Breda, Liturgisch pastoraat*, 10-24.
- 42 SAB, archief Christus Koningparochie, inv.nr. 1 stuk van 10-3-1983.
- 43 SAB, archief Christus Koningparochie, inv.nr. 1 stuk van 26-1-1983.
- 44 SAB, archief Christus Koningparochie, inv.nr. 1 stuk van 5-5-1983.
- 45 SAB, archief Christus Koningparochie, inv.nr. 3 stuk van 7-11-1988, 6-12-1988 en 17-1-1989.
- 46 *Dagblad De Stem*, 4-11-1999 (via catalogus SAB).
- 47 AA, Bethlehemkern, notulen kerkbestuur 15-9-1977.
- 48 AA, Bethlehemkern, notulen kerkbestuur 29-5-1980.
- 49 AA, Bethlehemkern, notulen kerkbestuur 5-10-1995.
- 50 KASKI, *Toekomst van het parochiepastoraat in het dekenaat Breda. Onderzoek en aanbevelingen. Deel D. Regio's Haagse Beemden/Prinsenbeek, Oost en omstreken*. KASKI-rapport 416D (Den Haag 1991).
- 51 AA, Bethlehemkern, notulen kerkbestuur 28-11-1985 en 12-2-1986.
- 52 AA, Bethlehemkern, notulen kerkbestuur 2-9-1987. Vergadering met Prinsenbeek vindt plaats op 1-9-1987.
- 53 AA, Bethlehemkern, notulen kerkbestuur 12-9-1990.
- 54 AA, Bethlehemkern, notulen kerkbestuur 2-9-1989 en 3-10-1990.
- 55 KASKI, *Toekomst van het parochiepastoraat*, 40-41.
- 56 Oomes, *25 jaar Heilig Kruis*, jaar 1973 en hoofdstuk Samenwerking met andere parochies in Breda Noord.
- 57 SAB, archief Christus Koningparochie, inv.nr. 3.
- 58 SAB, archief Christus Koningparochie, inv.nr. 3. Document 27-4-1989.
- 59 SAB, archief Christus Koningparochie, inv.nr. 3. Document 4-12-1989.
- 60 Een deel van het archief van Diocesaan Pastoraal Centrum bisdom Breda bevindt zich in het Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen.
- 61 SAB, archief Christus Koningparochie, inv.nr. 3. Document 17-12-1991.
- 62 KASKI, *Toekomst van het parochiepastoraat in het dekenaat Breda. Onderzoek en aanbevelingen. Deel A. Regio's Centrum en Noord*. KASKI-rapport 416A (Den Haag 1991) 64-65.
- 63 P. Pouleijn, 'Verslag van een parochiefusie in Breda Noord', in: A. Goossens en J. Staps (red.), *Over grenzen heen. Regionale samenwerking en de weerslag daarvan op de liturgie* (Heeswijk 2002) 34-37. *BN DeStem*, 4-12-1999 (samenvatting SAB-catalogus).
- 64 Interview Wim van Dongen, 14-6-2022. Hij is van 2001 tot 2009 vicevoorzitter parochiebestuur Breda-Noord.
- 65 AA, archief Michaëlkern, doos DB verslagen 1998-2007. Stuk 21-10-1992.
- 66 AA, archief Michaëlkern, map kerksluitingen. Brief 8-1-1993.
- 67 AA, archief Michaëlkern, doos DB verslagen 1998-2007. Notulen overleg BO-Teteringen 18-11-1993.
- 68 AA, archief Michaëlkern, doos DB verslagen 1998-2007. Notulen overleg BO-Teteringen 14-3-1995.
- 69 AA, archief Michaëlkern, doos DB verslagen 1998-2007. Notulen overleg BO-Teteringen 30-5-1995.
- 70 AA, archief Michaëlkern, doos DB verslagen 1998-2007. Notulen overleg BO-Teteringen 11-9-1995.
- 71 AA, archief Michaëlkern, doos DB verslagen 1998-2007, brief 15-8-1988.
- 72 KASKI, *Toekomst van het parochiepastoraat in het dekenaat Breda: onderzoek en aanbevelingen. Dl. D. Regio's Haagse Beemden/Prinsenbeek, Oost en omstreken* (Den Haag 1991) 61.
- 73 KASKI, *Toekomst, dl. D*, 44.
- 74 AA, archief Michaëlkern, map kerksluitingen. Brief van 8-1-1993.
- 75 AA, archief Michaëlkern, doos DB verslagen 1998-2007. Notulen overleg BO-Teteringen, 11-9-1995.
- 76 AA, archief Michaëlkern, doos DB verslagen 1998-2007. Notulen overleg BO-Teteringen, 23-8-1999. Mededeling deken Van Meer.
- 77 AA, archief Michaëlkern, doos DB verslagen 1998-2007. Verslag DB 2-4-2007.
- 78 AA, archief Bethlehemkern, notulen kerkbestuur 12-6-2003.
- 79 KASKI, *Scenario 2001 bisdom Breda. Prognose van de pastorale bezetting van het bisdom Breda in 2001 en 2005 en een verdeling over de regio's en dekenaat*. KASKI-Memorandum 282 (Den Haag 1995). KASKI, *Kerncijfers 2005 uit de kerkelijke statistiek van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap in Nederland*. KASKI-rapport 550 (Nijmegen 2006). KASKI, *Kerncijfers Rooms-Katholieke Kerk 2012*. KASKI-rapport 630 (Nijmegen 2013). KASKI, *Kerncijfers Rooms-Katholieke Kerk 2020*. KASKI-rapport 665 (Nijmegen 2021).
- 80 AA, archief Bethlehemkern, Notulen kerkbestuur 27-10-2005.
- 81 AA, archief Bethlehemkern, Notulen kerkbestuur 12-6-2003 en 2-7-003 en 22-6-2006.
- 82 AA, archief Michaëlkern, doos DB verslagen, verslag vergadering BO en Teteringen 21-4-2005.
- 83 Bisdom Breda, *In de duizend gezichten van Uw volk. Diocesane beleidsnota* (2007).
- 84 Bisdom Breda, *Hernieuwd werkboek In de duizend gezichten van Uw Volk* (Breda 2009). Eerste versie is van 2007.
- 85 Een goede leidraad voor fusies is: M. Batelaan en F. van Essen, *Het fusiehandboek. Maak fusies en overnames tot een succes* (Amsterdam 2006).
- 86 AA, archief Michaëlkern, Notulen AB, 2 en 3-10-2006.
- 87 AA, archief Michaëlkern, doos DB, 7-11-2006.
- 88 Bisdom Breda, *In de duizend gezichten van Uw volk 12*.
- 89 AA, archief Bethlehemkern, Notulen kerkbestuur, 20-11-2006.
- 90 AA, archief Michaëlkern, Notulen AB, 27-2-2007.
- 91 AA, archief Michaëlkern, Doos DB, 18-12-2006.
- 92 AA, archief Michaëlkern, Doos DB, 2-4-2007.
- 93 AA, archief Michaëlkern, Notulen AB, 18-12-2007.
- 94 AA, archief Bethlehemkern, correspondentie, 24-10-2008.
- 95 AA, archief Michaëlkern, kerkbestuur 25-8-2009.
- 96 AA, archief Bethlehemkern, notulen kerkbestuur, 1-3-2012.
- 97 AA, archief Bethlehemkern, notulen kerkbestuur, 24-5-2012.
- 98 AA, archief Bethlehemkern, notulen kerkbestuur, 6-9-2012 en 4-10-2012.
- 99 AA, archief Bethlehemkern, notulen kerkbestuur, 14-3-2013.
- 100 Bisdom Breda, *Analecta Supplement 2013-2019* (Breda juli 2021), 56.
- 101 Interview Wim van Dongen, 14-6-2022.